

YENİLMESİ MÜBAH GÖRÜLEN HAYVANLAR İLE İLGİLİ HADİS RİVÂYETLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Nejla HACIOĞLU*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 04 Şubat 2019, **Kabul Tarihi:** 28 Mart 2019, **Yayın Tarihi:** 29 Mart 2019, **Atıf:** Hacıoğlu, Nejla. “Yenilmesi Mübah Görülen Hayvanlar İle İlgili Hadis Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/1 (Mart 2019): 191-219.

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 04 February 2019, **Accepted:** 28 March 2019, **Published:** 29 March 2019, **Cite as:** Hacıoğlu, Nejla. “Evaluation of Hadith Narratives Related with the Animals That Are Considered Licit to Eat”. *Journal of Academic Research In Religious Sciences* 19/1 (March 2019): 191-219.

Öz

Helal ve haramların tespitinde Kur’ân ve sünnet/hadis ilk müracaat kaynakları olduğu bilinmektedir. İslam alimleri, helalliğin belirlenmesinde, her şeyin aslen helal ve mübah olduğu ilkesini esas almışlar, bizzat Allah tarafından bildirilenler ve hakkında açık bir nas bulunanlar dışında hiçbir haram bulunmadığını Kur’ân âyetlerinden delillendirerek ortaya koymuşlardır. Buna göre Kur’ân’da yasaklığı bildirilen, leş, kan, domuz eti ve Allah’tan başkası adına kesilmiş hayvan dışındakiler helal kılınmıştır. Bu ilke esas olmakla birlikte, âyetlerde Hz. Peygamber’in *tayyibâti* helal *habâisi* haram kılacağı belirtilmesi, hayvan etlerinin helal ve haramlığının belirlenmesinde Hz. Peygamber’in yetki sahibi olduğunu ifade ettiği gibi, Kur’ân’da helal-haramlığı belirtilmemiş olan şeylerin; güzel, hoş ve temiz olanlarının helal, pis, çirkin ve zararlı olanlarının haram kabul edilmesine imkan tanımaktadır. Yenilmesi mübah görülen azımsanmayacak sayıda hayvan, hadis rivâyetlerine konu olmuştur. Etlerinin yenilmesine cevaz verilen hayvanla-

* Dr. Öğretim Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı / Assistant Professor, Kırıkkale Univ., Faculty of Islamic Sciences, Department of Hadith, Kırıkkale, Turkey, nejlhacioglu@gmail.com, Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-0267-045X>

rın tespiti bize bir liste sunmaktan öte, helalliğin kriterlerini tespit imkanı sağlayacaktır. Bu rivâyetlerin bir araya getirilerek bir bütünlük içerisinde değerlendirilmesi, Hz. Peygamber'in hayvan etlerinin helalliği konusundaki yaklaşımlarını kavrama imkanı sağlayacak ve bu konuda hangi kriterleri esas aldığını tespitte yardımcı olacaktır. Ayrıca rivâyetlerde yenilmesi mübah görülen hayvanlarla ilgili mezheplerin mübah-mekruh-haram çizgisinde vermiş oldukları farklı hükümler, bu sebeple ortaya çıkan ihtilaflar ve bu ihtilaflarda hadis rivâyetlerinin rolü, değerlendirilmesi gereken hususlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hz. Peygamber, Mübah, Hayvan Etleri, Hadis Rivâyetleri.

Evaluation of Ḥadīth Narratives Related with the Animals That Are Considered Licit to Eat

Abstract

It is known that Qur'ān and sunnah/hadith are the primary resources when determining the halal and haram. When determining if anything is halal or not, Islamic scholars accept all to be originally halal and licit, and evidencing from the verses of the Holy Qur'ān they state that there is no haram except the ones directly stated by Allah and the ones a clear ruling has been given. Accordingly, consumption of all animals is permitted except the meat of dead animals, blood, swine and the meat of animals offered to other than Allah. This being the very fundamental principle, Qur'ān verses stating that "... The Prophet Muhammad allows what is good (and pure), and prohibits what is bad (and impure)", authorizes The Prophet to determine which animals are halal and which are haram. This also allows what is good, nice and pure to be considered as halal, and what is bad, impure and harmful to be considered as haram, if it has not been ruled as halal or haram in the Qur'ān. A good many animals have been mentioned in the hadith narratives that the consumption of their meats are permitted. Evaluating the animals whose meats are permitted for consumption would give us a criteria to assess what is halal, rather than a list of halal animals. Collecting these hadith narratives in a single resource and evaluating them as a whole would allow us to understand The Prophet's approach on assessing which animals are halal, and would help us determine the related criteria. Also different judgements-opinions in the line of mubāḥ-makruh-ḥarām (licit –licit uot advisable, disgusting- illicit) given by mezheps, related to the animals considered as eatable with respect to narratives, causing controversies and the role of hadith narratives in these controversies are subjects to evaluate.

Keywords: Hadith, Prophet Muhammad, Licit, Animal meat, Hadith narratives.

Giriş

İnsanoğlunun hayatında geçmişten günümüze çeşitli boyutlarıyla yer alan yiyecekler konusu helal-haramlık yönüyle dinlerin de konusu olmuştur. Yiyeceklerle ilgili mevzûların en geniş ve ihtilaflı kısmını hayvan etleri ile ilgili hususlar oluşturmuştur. İslam dininin temel iki kaynağı durumunda olan Kur'ân ve sünnet her dinî meselede olduğu gibi yiyeceklerin helal-haramlığının tesbitinde de ilk

başvuru kaynağıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de hayvan etleri ile ilgili leş, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesilen hayvanların yasaklandığı bildirilmiş, bunun dışındakiler 'eşyada aslolan ibaha' ilkesi gereğince İslam âlimlerince helal kabul edilmiştir.¹ Hadis rivâyetlerinde ise helallik-haramlık bağlamında pek çok hayvan ismi zikredilmiş, ehî eşek ve yırtıcı hayvanlar-yırtıcı kuşlar dışındaki hayvanlar yasaklanmamıştır. Bu hayvanların yasaklanma sebepleri ve yasağın mutlak olup olmadığı hususunda ise çeşitli görüş ayrılıklarının mevcut olduğu görülmektedir.² Yenilmesi mübah görülen hayvanlarla ilgili de çok sayıda rivâyet hadis kaynaklarında yer almaktadır. Hz. Peygamber'in hayvan etlerinin helalliğinde hangi esas ve kriterleri göz önünde bulundurduğunun tespiti mühimdir ve bu hususu belirlemede bu konudaki rivâyetlerin biraraya getirilerek bir bütünlük içerisinde değerlendirilmesi önemli bir katkı sağlayacaktır. Tespitimize göre rivâyetlerde etlerinin yenilebileceği bağlamında ismi zikredilen hayvanlar şunlardan ibarettir: Toy kuşu, çekirge, yabanî eşek, at, Arap tavşanı, keler/kertenkele, kirpi, tavşan, sırtlan, deniz hayvanları. Etlerinin yenilmesi hususunda bir ihtilaf bulunmayan, âyetlerde behîmetu'l-en'âm³ tabiri ile ifade edilen, yenilmeleri mutad olan deve, sığır ve koyun gibi hayvanlar⁴ hadis rivâyetlerinde helallik-haramlık yönüyle ele alınmamakta dolayısıyla çalışmamızda söz konusu edilmemektedir.

Hadis kaynaklarında hayvan etleri ile ilgili rivâyetler, ağırlıklı olarak "Et'ime/Yiyecekler", "Zebâih/Boğazlama", "Sayd/Avlanma" başlıklı bölümlerde yer almaktadır. Yenilmesi mübah görülen hayvanlarla ilgili rivâyetlerin çeşitliliği ve sayılarının çokluğu araştırmayı *Kütüb-i Sitte* merkezli ele alma ihtiyacı doğurmuş, diğer eserlerden sınırlı bir biçimde yararlanmak durumunda kalmıştır.

Temas edilmesi gereken diğer bir husus, hakkında mübahlığına dair hadis rivâyeti bulunan bazı hayvan etleri konusunda mezheplerin verdiği farklı hükümlerdir. Muhaddislerin bir hayvan hakkında rivâyetleri esas alarak yaptıkları mübahlık yönündeki değerlendirmeler

¹ Yusuf el-Karadâvî, *İslam'da Helal ve Haram*, trc. Mustafa Varlı (Ankara: Hilal Yayınları, 1970), 21.

² Geniş bilgi için bk. Nejla Hacıoğlu, "Etlerinin Yenilmesi Yasaklanan Hayvanlar İle İlgili Hadis Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22 / 2 (Aralık 2018): 1191-1220.

³ el-Mâide 5/ 1; el-Hac 22/ 28, 30.

⁴ el-Fahrüddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 2. Baskı (Tahran: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 11:164.

meler, mezhepler hatta aynı mezhebe mensup fakihler tarafından helal, haram ve mekruh gibi farklı hükümlerle ifade edilebilmiştir. Onların birbirlerine muhalif olarak verdikleri hükümlerin dayanakları arasında hadis rivâyetlerinin rolünün tespiti önem arzeden bir husustur.

Hayvan etlerinin helal-haramlığı meselesinde Hz. Peygamber'in verdiği hükümler söz konusu olduğunda ortaya çıkan önemli bir husus Hz. Peygamber'in helal-haram kılma yetkisi mevzuûdur. Hz. Peygamber'in helal-haram kılma yetkisine sahip olduğu konusunda ihtilaf bulunmamakta ancak bu yetkinin mahiyeti konusunda birtakım görüş ayrılıklarının mevcut olduğu görülmektedir.⁵ Helal ve haramı belirleme yetkisi asıl olarak Allah'a ait olmakla birlikte Kur'ân'da Hz. Peygamber'in sahip olduğu yetki *tayyibâtı* helal, *habâisi* haram kılma kavramıyla ifade edilmiştir.⁶ Hz. Peygamber'in helal ya da haram kılabilceği şeylerin listesi verilmemiş, helal-haram konusunda *tayyibât* ve *habâis* kavramları kullanılarak nitelik esaslı temel bir kriter üzerinde durulmuştur. Temiz, hoş, faydalı ve insanoğlunun hoşlanıp lezzet aldığı şeyler *tayyibât* olarak isimlendirilmiş, pis, iğrenç, insanın hoşlanmadığı ve sağlığa zararlı şeyler ise *habâis* sayılmıştır. Hoşlanma, temiz olma ve lezzet alma gibi niteliklerin, kültürel ve coğrafi şartlara bağlı olarak toplumdan topluma farklılıklar göstermesi de dikkate alınması gereken önemli bir husustur.⁷ Bu sebeple Allah'ın haramları ve helalleri evrensel ve değişmez olduğu halde Hz. Peygamber'in özellikle örfe dayalı yeme içme kabilinden yasaklamalarında yerellik ve değişmenin söz konusu olabileceği kabul edilmiştir.⁸

Araştırmamız rivâyetler bağlamında yapılan bir çalışma olması sebebiyle, rivâyet ilminin haiz olduğu birtakım meseleleri göz önünde bulundurmaya lüzumlu kılmaktadır. Rivâyetlerin sıhhat ve subûtu, zan ifade eden bir bilgi kategorisinde yer alıyor olmaları, hadislerin anlaşılması ve sıhhat tespitinin ictihâdîliği gibi sorunlar,

⁵ Yusuf el-Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, trc. Bünyamin Erul (Kayseri: Rey Yayınları, 1998), 79-80.

⁶ Abdullah Kahraman, "İslam'da Helal ve Haram'ın Yeri ve Fıkıh Usulü Açısından Temellendirilmesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 20 (Ekim 2012): 58.

⁷ M. Hayri Kırbaçoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008), 175-176.

⁸ Kahraman, "İslam'da Helal ve Haram'ın Yeri ve Fıkıh Usulü Açısından Temellendirilmesi", 58.

hadis ilminin temel meseleleri olarak burada yaptığımız değerlendirmelerde de dikkate alınmayı gerektirmektedir.

Bu konuda hadis alanında sözkonusu rivâyetler bağlamında müstakil bir çalışmaya rastlanmamıştır. Fıkıh alanında yiyeceklerin ve hayvan etlerinin helal-haramlığının çeşitli boyutlarıyla geniş bir zeminde ele alındığı helal gıda konulu istişare toplantısı⁹ ve hayvan etleri ile ilgili haramları belirlerken kullanılan usul ve kaynaklarla ilgili değerlendirmeleri ihtiva eden bazı çalışmalarda¹⁰ başka deliller yanında konu ile ilgili bir kısım rivâyetlere temas edildiği görülmüştür.

1. Yenilmesi Mübah Görülen Hayvanlar

1.1. Toy Kuşu (Hubârâ)

Hadis metninde “hubârâ” kelimesi ile ifade edilen toy kuşu, kül renginde, tavuktan büyük, uzun boyunlu bir hayvan olup, eti, tavuk ve ördek arası bir özelliğe sahiptir.¹¹ Günümüzde soyu tükenme tehlikesi ile karşı karşıya olan toy kuşu dünyada en büyük uçabilen kuşlardan biri olarak kabul edilmektedir.¹²

Toy kuşu ile ilgili olarak Ömer b. Sefine babasından, o da dedesinden şu rivâyette bulunmuştur: “Ben Rasûlullah ile birlikte toy kuşunun etini yedim.”¹³

Tirmizî, (ö. 279/892) bu hadisin garîb olduğunu belirtmektedir. Hadisin ravilerinden İbrahim b. Ömer b. Sefine, mechûl ve sikalara muhalefet eden birisi olması itibariyle rivâyeti delil sayılmamıştır. Ancak muhaddisler toy kuşunun etinin helal olduğunu belirtmişlerdir.¹⁴

⁹ *Güncel Dînî Meseleler İstişare Toplantısı IV, Günümüzde Helal Gıda* (Afyonkarahisar, 26-28 Kasım 2011). 59-72. Ankara: DİB. Yayınları, 2012.

¹⁰ İsmail Yalçın, “Fıkıhta Haram Hayvanları Belirleme Sorunu”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 24 (Ekim 2014): 329-345.

¹¹ Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsu'l-Hak el-Azîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd şerhi Süneni Ebî Dâvûd*, nşr. Muhammed Abdulmuhsîn, thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân, 2. Baskı (Medine: Mektebetu's-Selefiyye, 1388/1968), 10: 270.

¹² Geniş bilgi için bk. Wikiwand, “Toy (kuş)”, erişim: 10 Haziran 2018, [http://www.wikiwand.com/tr/Toy_\(kuş\)](http://www.wikiwand.com/tr/Toy_(kuş)).

¹³ Ebû Dâvud Suleymân b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî, *Süneni Ebî Dâvud*, thk. Muhammed Avvâme, 3. Baskı (Medine: Dâru'l-Yusr, 1431/2010), “Er'ime”, 29; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *Süneni't-Tirmizî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981), “Er'ime”, 26.

¹⁴ Tirmizî, “Er'ime”, 26; Azîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd*, 10: 270-271.

Hadisçilerin zayıf gördüğü bu rivâyet, delil olarak kullanılmasa dahi toy kuşunun o coğrafyada yaşayan ve eti yenilen bir hayvan olduğu anlaşılmaktadır. Hakkında herhangi bir yasaklamanın bulunmaması aslolanın ibaha olduğu ilkesi ve örf gereği etinin yasak olmadığına delalet etmektedir.

Toy kuşu hakkında fakihler tarafından herhangi bir görüş serdedildiğine ise rastlanmamıştır.¹⁵

1. 2. Çekirge

Hız. Peygamber'in çekirge yediği ve yenilmesine izin verdiğine dair çeşitli rivâyetler bulunmaktadır. Bu hususta pek çok kaynakta İbn Ebî Evfâ'dan nakledilen şu rivâyet yer almaktadır:

“Rasûlullah ile beraber yedi –veya altı defa- savaşa gittik ve savaş esnasında Rasûlullah'la birlikte çekirge yedik.”¹⁶

Çekirge hakkında *Kütüb-i Sitte*'de bulunan diğer rivâyetler şunlardır:

196 | db

Ebû Hureyre anlatıyor: “Biz, hac veya umre için Hız. Peygamber'le birlikte yola çıkmıştık. Yol esnasında bir çekirge sürüsüne rastladık. Kamçı ve yaylarımızla vurmaya başladık. Rasûlullah: “Yiyin, zîra o, deniz avından (sayılır)” dedi.”¹⁷

“Bizim için iki ölü ve iki kan helal kılınmıştır, iki ölü; çekirge ve balık, iki kan ise karaciğer ve dalaktır.”¹⁸

Bu rivâyetlerin yanısıra Hız. Peygamber'in çekirge yemediğine dair de bir rivâyet bulunmaktadır:

¹⁵ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Neylu'l-evtâr min esrâri munteka'l-ahbâr*, thk. Ebû Muâz Târık b. Avdullâh b. Muhmmmed, 2. Baskı (Riyâd: Dâru İbn Kayyim, 1429/2008), 10:197-201; Abdurrahmân el-Cezîrî, *el-Fikh alâ mezâhibi'l-erbaa*, thk. Abdu'l-Humeyd Hicâzî-Emîn el-Cezîrî (b.y.: Şirketu Fennu't-Tibâa, 1358/1939), 379-380.

¹⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981), “Zebâih ve Sayd”, 13; Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşayrî en-Neysâbüri, *Sahîhu Muslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdalbâki (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981), “Sayd”, 8; Ebû Dâvud, “Er'ime”, 35; Tirmizî, “Er'ime”, 22; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981), “Sayd”, 37.

¹⁷ Ebu Dâvud, “Menâsik”, 42; Tirmizî, “Hac”, 27.

¹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981), “Er'ime”, 31, “Sayd”, 9.

Selmân el-Fârisî şöyle naklediyor: “Resûlullah’a çekirgenin hükmü soruldu. Dedi ki: “Onlar, Allah’ın en kalabalık ordularındır. Onu ne yerim ne de haram kılarım.”¹⁹

Ebû Dâvud (ö. 275/889), bu hadisin mürsel bir isnadının bulunduğunu belirtmekte,²⁰ Azîmâbâdî (ö. 1857/1911) bu hadisin sahih olan isnadının Selmân zikredilmeksizin gelen mürsel isnad olduğunu söylemektedir.²¹ Azîmâbâdî Hz. Peygamber’in çekirge yediğine dair rivâyetin bu rivâyete tercih edileceğini, bu sözden anlaşılması gerekenin Hz. Peygamber’in kelerden tiksindiği gibi çekirgeden de tiksinesi olduğunu belirtmektedir.²²

Sahabe arasında da çekirge yemekten hoşlananların bulunduğuna dair Abdullah b. Ömer’den nakledilen rivâyet şöyledir: “(Babam) Ömer’e çekirgenin hükmü soruldu. Şu cevabı verdiğini işittim: “Keşke bizde ondan bir tas dolusu olsa da yesek.”²³

Rivâyetlerden çekirge yemenin câiz olduğu, bu konuda herhangi bir yasağın bulunmadığı ve Arap toplumunda yenilen bir hayvan olduğu anlaşılmaktadır. Muhaddisler tarafından zayıf olarak değerlendirilen “Ne yerim ne de haram kılarım” ifadesinin yer aldığı rivâyet sahih kabul edilse dahi kişisel bir tercihe işaret etmekte, bir yasaklama ihtiva etmemektedir. Çekirge yemenin helal olduğu konusunda fukahâ arasında da ihtilaf görünmemektedir.²⁴

1.3. Yabânî Eşek

Rivâyetlere göre Ebû Katâde ihrama girmeden önce bir yaban eşiği avlayarak arkadaşlarına getirmiş, bir kısmı yemiş bir kısmı da Hz. Peygamber’e sormak istemişlerdir. Sorduklarında Hz. Peygamber: “İyi etmişsiniz daha bir şey kaldı mı? Bize de biraz hediye edin” buyurmuştur. Rivâyetin devamı, “Hayvanın kalmış olan etinden bir parça kendisine getirdik. O, ihramlıyken bu etten yedi.”²⁵ şeklindedir.

¹⁹ Ebû Dâvud, “Er’ime”, 35; İbn Mâce, “Sayd”, 9.

²⁰ Ebû Dâvud, “Er’ime”, 29.

²¹ Azîmâbâdî, *Avnu’l-ma’bûd*, 10: 288-289.

²² Azîmâbâdî, *Avnu’l-ma’bûd*, 10: 288-289.

²³ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta’*, thk. Beşşâr Marûf, 2. Baskı (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1417/1997), “Sıfâtu’n-Nebî”, 10; Serahsî, *Mebûât*, 11: 229.

²⁴ Abdurrahmân el-Cezîrî, *el-Fıkh alâ mezâhibi’l-erbaa*, thk. Abdu’l-Humeyd Hicâzî-Emîn el-Cezîrî (b.y.: Şirketu Fennu’t-Tibâa, 1358/1939), 380.

²⁵ Buhârî, “Zebâih ve Sayd”, 17.

Konuyla ilgili başka bir rivâyete göre Hz. Peygamber'e yabânî eşek etinin yenilip yenilmeyeceği sorulmuş, o, "Bu yenilecek bir şeydir, Allah onu sizlere taâm kıldı"²⁶ ve "Yiyiniz, o, Allah'ın sizlere rızık kıldığı bir yiyecektir"²⁷ cevabını vermiştir.

Câbir b. Abdullah'dan gelen bir rivâyet ise "Hayber zamanı at ve yabânî eşek eti yedik, ancak Hz. Peygamber ehlî eşek eti yememizi yasakladı."²⁸ şeklindedir.

Selmân el-Fârisî'nin naklettiğine göre, Rasûlullah'a, yağ, peynir ve yabânî eşeğin hükmü sorulduğunda şu cevabı vermiştir: "Helal Allah'ın kitabında helal kıldıklarıdır. Haram da Allah'ın kitabında haram kıldıklarıdır. Hakkında bir açıklamada bulunmadıkları ise serbest bıraktığı şeylerdendir."²⁹

Kaynaklarda yabânî eşek eti hakkında yer alan mezkûr rivâyetlerden yabânî eşeğin yenilebileceği ve bu konuda herhangi bir yasa bulunmadığını göstermektedir. Bu hususta Hz. Peygamber'e nispet edilen ifadeler iki önemli ilkeye işaret etmektedir. Birincisi helal ve haramların asıl olarak Kur'an'da belirtilenlerle sınırlı olduğu prensibi, diğeri ise eşyada aslolanın ibaha olduğu ilkesidir. İleride görüleceği üzere aynı ifade biçimi bazı sahabîler tarafından da kullanılmıştır. Her şeyin aslen helal ve mübah olduğu kâidesi İslam âlimlerinin ortaya koydukları önemli bir prensiptir.

Fukahâ'nın da yabânî eşek etinin helal olduğu konusunda görüş birliği içerisinde oldukları rivâyet tecihinde ise farklılaştıkları görülmektedir.³⁰

1.4. Yer Haşereleri (Arap Tavşanı, Keler / Kertenkele, Kirpi vb.)

Bazı hadis kaynaklarında bir kısım hayvanlara "haşerâtul-ard/yer haşereleri" başlığı altında temas edilmiş, şârihler bu lafzi kertenkele, kirpi ve Arap tavşanı ile örneklendirerek açıklamışlardır. Bu kelime ile dilimizde kullandığımız haşereler değil, kertenkele/keler, kirpi, Arap tavşanı gibi bazı küçük hayvanlar kastedilmiş-

²⁶ Buhârî, "Zebâih ve Sayd", 10; Müslim, "Sayd", 8.

²⁷ Buhârî, "Zebâih ve Sayd", 11.

²⁸ Müslim, "Sayd", 6; Tirmizî, "Et'ime", 5.

²⁹ İbn Mâce, "Et'ime", 60; Tirmizî, "Libâs", 6.

³⁰ Şemsuddîn es-Serahsî, Kitâbu'l-Mebsût, 2. Baskı (Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, ts.), 11: 232-233; Cezîrî, *el-Fıkh alâ Mezâhibi'l-Erbaa*, 379; Vehbe Zuhaylî, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, trc. Ahmet Efe v. dğr. (İstanbul: Risale Yayınları, 2015), 4: 323.

tir.³¹ Bu hayvanlardan keler ve kirpi hakkında rivâyet bulunmakta, Arap tavşanı ile ilgili ise bir rivâyete rastlanmamaktadır.

1.4. 1. Arap Tavşanı

Kaynaklarda yerbû' olarak geçen bu kelime, cerboğa, kır, ada ve Arap tavşanı, yer köpeği gibi çeşitli kelimelerle ifade edilmektedir. Arap tavşanı, adı tavşan olmakla birlikte bu türün özelliklerini taşımamakta, gececil (gündüzleri dinlenen geceleri faal olan) kemirgen bir tür olarak tanımlanmaktadır. İlk bakışta ne olduğu kestirilemeyen, kulakları tavşan, arka ayakları kanguru ve gövdesi fare şeklinde, arka ayakları ön ayaklarından daha uzun, kuyruğu ve kulakları çok uzun bir hayvan olarak tasvir edilmektedir. Günümüzde Arap ülkelerinde özellikle de Suriye'de avlanılıp yenilmekte olan Arap tavşanı nesli tükenmekte olan hayvanlar arasında yer almaktadır.³²

Yer haşereleri cinsinden kabul edilen Arap tavşanı, içerisinde haşerâtu'l-ard lafzının yer aldığı, Hz. Peygamber'in yer haşerelerini yasaklamadığına vurgu yapılan ve zayıf görülen bir rivâyetten dolayı muhaddislerin söz konusu ettiği bir hayvandır.

db | 199

İlgili rivâyet şöyledir:

Milkâm b. Tilb, babasından naklediyor: “Rasûlullah ile arkadaşlık yaptım, yer haşerelerinden herhangi birini haram kıldığını işitmedim.”³³

Bu hadisin isnadı zayıf görülmüş, ravisi Milkâm b. Tilb'in mechûl olduğu, meşhur olmadığı belirtilmiştir.³⁴ Rivâyeti değerlendiren Hattâbî (ö. 388/998), ravinin işitmemiş olmasının helalliğe delil teşkil etmeyeceğini belirterek bu sözün, toplumun adetine işaret ettiğini, Rasûlullah'ın onların bu adetlerini bildiği için onları haşere yemekten menetmediğini ve bu durumun haşerelerin yemesinin mübahlığına delalet ettiğini ifade etmiştir.³⁵

³¹ Ebû Suleymân Hamed b. Muhammed el-Hattâbî. *Me'âlimu's-sünen şerhu Süneni Ebî Dâvud*, thk. Muhammed Subhî b. Hasen Hallâk Ebû Mus'ab (Riyâd: Mektebetu'l-Maârif, 1431/2010), 3: 239.

³² el-Cezûrî, *el-Fıkh alâ mezâhibi'l-erbaa*, 379; Tavsan.gen.tr, “Arap Tavşanı”, erişim: 11 Mayıs 2018, <https://www.tavsan.gen.tr/arap-tavsani.html>

³³ Ebû Dâvud, “Et'ime”, 29.

³⁴ Hattâbî, *Me'âlimu's-sünen*, 3: 239.

³⁵ Hattâbî, *Me'âlimu's-sünen*, 3: 239.

Rivâyet delil olabilecek kuvvette görülmesi dahi Arap tavşanı ile ilgili yasaklayıcı bir rivâyete rastlanmaması ve günümüzde de Arap ülkelerinde avlanılıp yeniliyor olması geçmişe uzanan bir yeme alışkanlığının varlığına işaret etmektedir.

Bu rivâyet bazı fakihler tarafından aslolan ibaha ilkesini teyid edici yönde delil olarak kullanılarak, Arap tavşanı ve diğer yer haşereleri sınıfında bulunan hayvanların yenilebileceğine delalet ettiği belirtilmiştir.³⁶

Hakkında bir rivâyet bulunmayan Arap tavşanı konusunda mezhepler arasında ihtilaf söz konusudur. Şâfiî (ö.204/820) ve İmam Mâlik'in (ö.179/795) Arap tavşanını mübah, Hanefilerin bazı kaynaklara göre kerih³⁷, bazılarının göre haram gördükleri nakledilmektedir.³⁸ Hanefiler Arap tavşanını iğrenç görerek habâis sınıfına dahil etmişlerdir.³⁹

1.4. 2. Keler / Kertenkele

Keler, kertenkeleye benzer ama ondan daha büyük bir sürüngen olarak tavsif edilmektedir.⁴⁰ Pek çok kaynakta yer alan şu rivâyet keler etinin yenilebileceğine delil olarak kullanılmıştır:

Abdullah b. Abbâs'tan rivâyet edildiğine göre Hâlid b. Velîd ona bu konuyla ilgili şunları anlatmıştır: Rasûlullah'ın zevcesi, İbn Abbâs ve benim teyzem olan Meymûne'nin odasına Hz. Peygamber'le birlikte girmiş ve orada kızartılmış bir keler görmüştüm. Keleleri Meymûne'ye kızkardeşi Hufeyde bint el-Hâris, Necid'den getirip takdim etmiş, Meymûne'de bunu Rasûlullah'a ikram etmişti. Hz. Peygamber'e, ismi söylenmeyen ve kendisinden bahsedilmeyen çok az yemek takdim edilirdi. Rasûlullah kelere elini uzattığında orada bulunan kadınlardan biri:

“Rasûlullah'a ikram ettiğiniz şeyin ne olduğunu söylesenize!” dedi, bunun üzerine Meymûne:

³⁶ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Neylu'l-evtâr min esrâri Munteka'l-ahbâr*, thk. Ebû Muâz Târık b. Avdullâh b. Muhmmmed, 2. Baskı (Riyâd: Dâru İbn Kayyim, 1429/2008), 10: 197.

³⁷ Hattâbî, *Me'âlimu's-sünen*, 3: 239.

³⁸ Cezîrî, *el-Fıkh alâ Mezâhibi'l-Erbaa*, 379.

³⁹ Serahsî, *Mebûsât*, 11: 255.

⁴⁰ Ahmed b. Ali b. Hacer el- Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdu'l-Azîz b. Abdullah b. Bâz-Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1424/2004), 9: 756; Azîmâbâdî, *Avnu'l- ma'bûd*, 10: 275.

“O kelerdir. Ey Allah’ın Rasûlü” deyince Hz. Peygamber hemen elini çekti. Ben (Hâlid b. Velîd): “Keler haram mıdır, ey Allah’ın Rasûlü?” diye sordum, Hz. Peygamber cevaben; “Hayır, fakat o benim halkımın yaşadığı bölgede bulunmayan bir yiyecektir. Bu yüzden tikslenme hissediyorum.” buyurdu. O zaman ben onu önüme çekip yedim. Rasûlullah da bakıyordu.”⁴¹ Bu ifadenin “Rasûlullah bana bakıyor, ama beni men etmiyordu.” şeklinde başka tarifleri de mevcuttur.⁴²

Rivâyetin İbn Abbâs’tan nakledilen başka bir tariki şöyledir:

“Teyzem Ummü Hufeyd, Rasûlullah’a sade yağ, keş (suyu süzülüp sertleşmiş yoğurt kurusu) ve birkaç da keler getirmişti. Hz. Peygamber yağ ve peynirden yedi, ama keleri pis bulduğu için yemedi. (Rivâyetin bazı tariflerinde “tiksinen bir eda ile onlardan yemedi” ifadesi yer alır.) Fakat Hz. Peygamber’in sofrasında keler yendi. Şâyet haram olsaydı, Rasûlullah’ın sofrasında yenmesi mümkün olmazdı.”⁴³

Kaynaklarda keler eti ile ilgili en fazla yer verilen rivâyet Hz. Peygamber’in Meymûne’nin evinde keler yememesi olayı ile ilgili zikrettiğimiz bu rivâyettir. Rivâyetin pek çok tariki bulunmakta ve genel olarak Abdullah b. Abbâs’tan rivâyet edilmektedir.

Bu olayın haricinde keler ile ilgili diğer bazı sahabîlerden gelen başka rivâyetler de mevcuttur.

Abdullah b. Ömer’den şu rivâyet kaydedilmektedir:

“Hz. Peygamber, içlerinde Sa’d’ın da bulunduğu ashaptan bazı kişilerle birlikte iken, keler eti ikram edilmişti. Hanımlarından biri;

“O, keler etidir” deyince, Rasûlullah;

“Siz yiyin, çünkü o helaldir. Ama benim yiyeceğim değildir.” buyurdu.⁴⁴

⁴¹ Buhârî, “Zebâih ve Sayd”, 33, “Et’ime”, 10, 14; Müslim, “Sayd”, 7; Ebû Dâvud, “Et’ime”, 28; Nesâî, “Et’ime”, 17.

⁴² Müslim, “Sayd”, 7; Ebû Dâvud, “Et’ime”, 28; Nesâî, “Et’ime”, 17.

⁴³ Buhârî, “Zebâih ve Sayd”, 33; Müslim, “Sayd”, 7; Ebû Dâvud, “Et’ime”, 28; Nesâî, “Sayd”, 26.

⁴⁴ Buhârî, “Zebâih ve Sayd”, 33; Müslim, “Sayd”, 7; Tirmizî, “Et’ime”, 3; Nesâî, “Sayd”, 26.

Meymûne'den gelen bir rivâyet şöyledir: Bize bir keler hediye edilmişti. Onu pişirdim. Kavmimden iki kişi onu yiyorken Rasûlullah geldi ve onlara “Yiyin, siz Necdliler onu yersiniz, biz Medineliler ondan hoşlanmıyoruz.”⁴⁵ dedi.

Keler yenilmesinin mübahlığına dair rivâyetlerin yanısıra yasak olduğuna dair Ebû Dâvud kaydettiği rivâyet şöyledir:

Abdurrahman b. Şibl: “Rasûlullah keler etini yemeyi yasakladı.”⁴⁶

Hattâbî bu hadisin sağlam olmadığını, münker hadis olduğu görüşündedir.⁴⁷ İbn Hacer (ö. 852/1448) ise hadisi hasen olarak nitelemekle birlikte kelerin helalliğine açık ve net bir şekilde delalet eden diğer rivâyetlerle bu rivâyet karşılaştırıldığında delil olarak kullanılamayacağını belirterek, kelerin haram olmadığını, mekruh dahi sayılamayacağını söylemektedir.⁴⁸ Bu rivâyet başka âlimler tarafından da isnadındaki ravilerden “İsmâil b. Ayyâş ve Damdam b. Zur'a'nın sadûk ancak vehim sahibi olduğu”⁴⁹, “isnadında mechûl ve zayıf raviler bulunduğu”, “salih olmadığı”, “İsmâil b. Ayyâş'ın teferrüd ettiği ve hadisin delil olamayacağı” gibi ifadelerle tenkit edilmiştir.⁵⁰

Sahabîler arasında da keler etini tercih konusunda farklı tutumlar olduğu görülmektedir. Rivâyete göre, Ebû Zubeyr, Câbir'e kelerin hükmünü sormuş, Câbir onu iğrenç bularak “onu yemeyin” demiştir. Ömer b. Hattâb'ın ise keler ile alakalı olarak “Hz. Peygamber keleri haram kılmadı, (bazı rivâyetlerde sadece ondan tiksindi ifadesi bulunmaktadır), Allah birçok kimseyi onunla menfaatlendirdi, genellikle çobanlar ondan yer, yanımda olsa ondan yerdim.” ve “Keler bana tavuktan daha hoş gelir.”⁵¹ dediği nakledilmiştir.

⁴⁵ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhîm İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Hamed b. Abdullah-Muhammed b. İbrâhîm, 2. Baskı (Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd, 1428/2007), 8: 195.

⁴⁶ Ebû Dâvud, “Et'ime”, 28.

⁴⁷ Hattâbî, *Me'âlimu's-sünen*, 3: 238.

⁴⁸ İbn Hacer, *Fethu'l- bârî*, 9: 760; Azîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd*, 10: 269-270.

⁴⁹ Muhammed Subhî b. Hasen Hallâk Ebû Mus'ab, *Me'âlimu's-sünen (Ta'lik)* (Riyâd: Mektebetu'l- Maârif, 1431/2010), 3: 238.

⁵⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9: 760.

⁵¹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 8: 197; Müslim, “Sayd”, 7.

Sâbit b. Zeyd'in "Rasûlullahla beraberdik, insanlar kelerlere rastladılar ve onları kızartıp yediler."⁵² şeklindeki rivâyeti de kelerin yenildiğine işaret etmektedir.

Sonuç olarak mezkur rivâyetler ve konuya dair değerlendirmelerden keler etinin yenilmesi konusunda herhangi bir yasaklama bulunmadığı anlaşılmaktadır. İlgili rivâyetlerde geçen, kelerin yemek olarak sunulması, hediye edilmesi gibi ifadeler ve sahabenin konuyla alakalı tutumları kelerin Arap toplumunda yenilen bir yiyecek türü olduğuna delalet etmektedir. Rivâyetlerden anlaşıldığına göre, Hz. Peygamber keler etini sevmediğini belirterek yememiş fakat yenilmesini yasaklamamış ve sofrasında yenilmesine engel olmamıştır. O'nun bu tercihinde yeme alışkanlığı ve kişisel zevkinin tesiri olduğu anlaşılmaktadır. Haram olan bir yiyeceğin onun sofrasında yenilemeyeceği ise malumdur.

Hanefiler dışındaki üç mezhep imamı, keler yemenin mübah olduğu konusunda hemfikirdirler. Rivâyetlerde geçen "onu yemem haram da kılmam" ifadesi ve Hz. Peygamber'in sofrasında keler yenmesine ses çıkarmaması keler yemenin câiz olduğu hususunda cumhurun dayanağı olmuştur.⁵³ Hanefiler'e göre haram oluşunun asıl gerekçesi onun pis/habîs oluşudur. Kelerin helal oluşu hakkında vârid olan hükümlerin "Onlar için pis/habîs şeyleri haram kılar."⁵⁴ âyetinin nuzûlünden öncesine matuf olduğu görüşündedirler.⁵⁵ Ayrıca Hanefiler⁵⁶ görüşlerine delil olarak Hz. Âişe'den rivâyet edilen, *Kütüb-i Sitte*'de yer almayan şu rivâyeti göstermektedirler: "Hz. Âişe'ye bir keler hediye edildi. O, bunun yenilip yenilmeyeceğini Rasûlullah'a sordu. Hz. Peygamber yemek istemedi. Az sonra bir dilenci geldi, Âişe keleri ona vermek istedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, "Kendin yemediğin şeyi mi ikram ediyorsun?" buyur-

⁵² İbn Mâce, "Sayd", 16; Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdülmelik el-Ezdî et-Tahâvî, *Şerhu Me'ânîl-âsâr*, thk. İbrâhîm Şemsuddîn, 2. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1428/2007), 3: 500.

⁵³ Şevkânî, *Neylu'l-evtâr*, 10: 201.

⁵⁴ el-A'râf 7/157.

⁵⁵ Cezîrî, *el-Fıkh alâ Mezâhibi'l-Erbâa*, 379.

⁵⁶ Serahsî, *Mebûsât*, 11: 255.

du.”⁵⁷ Hanefîlerin önde gelen fakihlerinden Tahâvî (ö. 321/933) ise mezhebini bu görüşünden dolayı tenkit etmektedir.⁵⁸

1.4. 3. Kirpi

Kirpi ile ilgili Abdullah b. Ömer’e dayanan tek bir rivâyete rastlanmakta bu rivâyet kaynaklarda şu şekilde yer almaktadır: İbn Ömer’e kirpinin hükmü soruldu. O da: "Bana vahyedilende, murdar et (meyte) veya akıtılmış kan yahut domuz eti -ki pistir- ya da günah işlenerek Allah’tan başkası adına kesilmiş bir hayvandan başka, yasaklanmış bir şey bulamıyorum. Başkasına zarar vermemek ve sınırı aşmamak şartıyla, kim (yasaklananlardan) yemek zorunda kalırsa, bilsin ki rabbin bağışlayan ve esirgeyendir." (el-En’am 6/145) âyetini okuyarak cevap verdi. Ancak yanında bulunan bir yaşlının ‘Ben Ebû Hureyre’den Rasûlullah’ın: “O pis hayvanlardan biridir, yenmez” buyurduğunu işittim’ demesi üzerine İbn Ömer: “Eğer bunu Rasûlullah söyledi ise, onun dediği gibidir (demek ki) biz bilmiyoruz.” demiştir.⁵⁹

204 | db

Bu rivâyet hadis âlimlerince zayıf kabul edilmiş, “bir yaşlı” ifadesinin mechûlün rivâyetine işaret ettiğine dikkat çekilmiştir.⁶⁰ Hattâbî, İbn Ömer’in rivâyetinde kirpi etine ruhsat verildiğini, Ebû Dâvud’da yer alan bu rivâyetin ise sağlam olmadığını belirtmektedir.⁶¹

Kaynaklarda kirpinin Arapların hoşlandıkları, güzel buldukları bir yiyecek olduğuna dair bilgiler de yer almaktadır.⁶² Bu konuda belirgin bir yasak olmaması ve Arapların kirpi yediklerini bildiren haberler yiyecek tercihinde örfün etkisini göstermesi bakımından kayda değerdir.

Kirpinin câiz olup olmadığı konusu fukahâ arasında tartışılmıştır. İmam Mâlik ve İmam Şâfiî’ye göre helal, Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Ahmed b. Hanbel’e (ö. 241/855) göre ise haramdır.

⁵⁷ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Hamed b. Abdullah-Muhammed b. İbrâhîm, 2. Baskı (Riyad: Mektebetu’r-Ruşd, 1428/2007), 8: 195.

⁵⁸ Geniş bilgi için bk. (Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdulmelik el-Ezdî et-Tahâvî, *Şerhu Me’âni’l-âsâr*, thk. İbrâhîm Şemsuddîn, 2. Baskı (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1428/2007), 3: 516).

⁵⁹ Ebû Dâvud, “E’ime”, 30.

⁶⁰ Azîmâbâdî, *Avnu’l-ma’bûd*, 10: 273.

⁶¹ Hattâbî, *Me’âlimu’s-sünen*, 3: 240; Şevkânî, *Neylu’l-evtâr*, 10: 197.

⁶² Şevkânî, *Neylu’l-evtâr*, 10: 197.

Hanefîlerin ve İmam Mâlik'in kirpiyi kerih gördüğü de söylenmiştir.⁶³ Haram olduğunu söyleyen fakihler, hadiste kirpinin habîs olarak vasıflandırılmasını esas almışlardır.⁶⁴ Serahsî, insan tabiatının bu tür hayvanlardan öğrendiğini, bunların “Onlara pis şeyleri haram kılar” (el-A'râf, 7/157) âyetinin içeriğine dahil olduğunu belirtmektedir.⁶⁵

1.4. 4. Tavşan

Kaynaklarda tavşan eti ile ilgili şu rivâyetlere yer verilmektedir:

Tavşan etinin yenilebileceği yönünde delil olarak kullanılan ve pek çok kaynakta yer alan rivâyet şudur:

Enes b. Mâlik anlatıyor: “Yürüdük ve Merru'z- Zahran'da⁶⁶ bir tavşan kaldırdık.”⁶⁷ Arkadaşlarımız peşinden koştu ve yakalayamadılar. Bu sefer ben koştu, yetiştim ve yakaladım. Onu Ebû Talha'ya getirdim. Ebû Talha, tavşanı keskin bir taşla kesti ve iki budunu benimle Rasûlullah'a gönderdi. Hz. Peygamber de yedi. Ona: “Hz. Peygamber onu yedi mi?” diye sorulunca; “Kabul etti” dedi.⁶⁸

Tavşan eti ile ilgili başka bazı rivâyetlerde, Hz. Peygamber'in kendisinin yemeyip ashabına “yiyiniz” dediği nakledilmektedir.⁶⁹

Hz. Peygamber'in tavşan eti yemediğini bildiren diğer bir rivâyet *Kütüb-i Sitte* içerisinde sadece Ebû Dâvud'da yer alan şu rivâyettir:

Hâlid b. Huveyris anlatıyor: “Bir adam bir tavşan avladı ve Abdullah b. Amr'a gelip: “Ne dersiniz (bunun eti yenir mi?)” diye sordu. Abdullah: “Tavşan Resûlullah'a da (böyle avlanıp) getirilmişti. Ben de o sırada yanında oturuyordum. Ondan ne yedi ne de yenilmesini yasakladı, tavşanın hayız gördüğüne inanıyordu.”⁷⁰

⁶³ Hattâbî, *Me'âlimu's-sünen*, 3: 239; Şevkânî, *Neylu'l-evtâr*, 10: 197.

⁶⁴ Azîmâbâdî, *Avnu'l- ma'bûd*, 10: 273; Cezîrî, *el-Fikh alâ mezâhibi'l-erbaa*, 379.

⁶⁵ Serahsî, *Mebûsât*, 11: 255.

⁶⁶ Mekken'den bir merhale uzak bir yerin adıdır. (bk. İbn Hacer, *Fethu'l- bârî*, 9: 661).

⁶⁷ Kaldırmak “Enfece” kelimesinin tercümesidir. “Enfece” tavşan vb. için kullanılan, kaldırmak, sıçratmak, ürkütüp yerinden kaçırtmak anlamına gelen bir kelimedir. (İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9: 755; Şevkânî, *Neylu'l-evtâr*, 10: 206)

⁶⁸ Buhârî, “Zebâih ve Sayd”, 10, 32; Müslim, “Sayd”, 9; Tirmizî, “Et'ime”, 2; Ebû Dâvud, “Et'ime”, 27; Nesâî, “Sayd”, 25.

⁶⁹ Nesâî, “Sayd”, 25; İbn Mâce, “Sayd”, 16.

⁷⁰ Ebû Dâvud, “Et'ime”, 28.

Azîmâbâdî, Ebû Dâvud'un rivâyet ettiği bu hadisin zayıf olduğunu, ravilerinden Hâlid b. Huveyris'in marûf ve meşhur olmadığını, rivâyet sahih bile olsa tavşanın mekruh olduğuna kesin delil olamayacağını belirtmektedir.⁷¹

Sahabe ve tâbiünden bazılarının da tavşan etini kerih gördükleri bilgisi nakledilmektedir. Örneğin ahabdan Abdullah b. Ömer, tâbiünden İkrime (ö. 105/723) ve İbn Ebû Leylâ (ö. 83/702) tavşan etini mekruh görenler arasındadırlar. Bunlar Huzeyme b. Cezî'den gelen şu rivâyeti esas almışlardır:⁷²

Huzeyme b. Cezî şöyle anlatıyor: “Ey Allah'ın Râsûlü, tavşan hakkında ne dersiniz? dedim. “Ne yerim ne de haram kılarım.” diye cevap verdi. “Öyleyse siz haram kılmadıkça ben onu yiyeceğim dedim. Ey Allah'ın Rasûlü siz niye yemiyorsunuz?” diye sordum, şu cevabı verdi: “Bana onun hayız gördüğü haber verildi.”⁷³

İbn Hacer (ö. 852/1449), bu hadisin senedinin zayıf olduğunu belirterek “Şâyet senedi sahih olsa, yine de burada kerahate delil mevcut değildir.” demektedir. İbn Hacer, Ebû Dâvud'un tahrir ettiği, Abdullah b. Amr'ın rivâyet ettiği ve yukarıda zikrettiğimiz “Ondan Nebi'ye getirildi, ne yedi ne de onun yenmesini yasakladı, tavşanın hayız gördüğüne inanıyordu” rivâyetinin, mezkur rivâyetin şâhidi olduğunu belirtmektedir.⁷⁴ Dolayısıyla Hz. Peygamber'in tavşan eti yemediği, yasaklamadığı ve tavşanın hayız gördüğüne inandığı ifadelerinin yer aldığı rivâyetler muhaddisler tarafından güvenilir bulunmamıştır. Bu rivâyetler sahih kabul edilse dahi yasaklayıcı bir hükme delalet etmediği görülmektedir.

Serahsî, “tavşanın hayız gördüğü” ifadesinin Hz. Peygamber'e değil, bir sahabîye ait olan versiyonunu zikrederek, “Arapların cahillerinin tavşanın da kadın gibi adet gördüğü yönündeki inanışları”⁷⁵ olarak değerlendirmektedir. Sahabe ve tabiünden bazılarının tavşan etini kerih görmelerinin bu inanıştan kaynaklanmış olması mümkündür. Bu ifadeyi bizzat Hz. Peygamber'in dillendirdiğine dair rivâyetler zayıf görülmekle birlikte, Hz. Peygamber'in de top-

⁷¹ Azîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd*, 10: 265.

⁷² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9: 756; Şevkânî, *Neylu'l-evtâr*, 10: 207.

⁷³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9: 756; Şevkânî, *Neylu'l-evtâr*, 10: 207.

⁷⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9: 756; Şevkânî, *Neylu'l-evtâr*, 10: 207.

⁷⁵ Şemsuddîn es-Serahsî, *Kitâbu'l-Mesûd*, 2. Baskı (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 11: 231.

lumda var olan bu türden bir inanışa sahip olması kanaatimizce imkansız olmadığı gibi yadırganacak bir durum da değildir.

Rivâyetlerin genelinden tavşan eti ile ilgili bir yasaklamanın bulunmadığı, toplumun bazı inanışları sebebiyle hakkında bir çekince bulunmakla beraber etinin mübah görüldüğü anlaşılmaktadır.

Dört mezhep imamının ve fukahânın müşterek kanaatine göre de tavşan eti yemek helal görülmüş rivâyet tercihinde ise farklılıklar söz konusu olmuştur.⁷⁶

1.5. At

At etinin yenilip yenilmeyeceği hususundaki rivâyetler, bu bölümde zikredilen diğer hayvanlarla ilgili rivâyetlere nazaran daha fazla ihtilaf ve çeşitlilik arz etmektedir.

At etinin yenilebileceğine dair mevcut rivâyetlerin bir kısmı Hayber savaşı dönemi ile alakalı, bir kısmı da savaş günleri dışında Medine’de at eti yenildiği ile ilgilidir. Bu rivâyetlerde Hz. Peygamber’in at etinin yenilmesini yasaklamadığı, hem savaş günlerinde hem de normal zamanlarda yenildiği bildirilmektedir. Bu anlamdaki rivâyetlerin yanısıra Hz. Peygamber’in at etinin yenilmesini yasakladığına dair Halid b. Velîd’den nakledilen bir rivâyet mevcuttur.

db | 207

At etinin yenilebileceği hususundaki rivâyetler:

Esmâ bint Ebî Bekr’in rivâyeti: “Biz Rasûlullah zamanında bir atı gerdanından kestik ve onu yedik.”⁷⁷ şeklindedir.

Câbir b. Abdullah’dan nakledilen benzer manalar içeren rivâyetler şunlardır:

“Biz, Rasûlullah zamanında bir at kestik. O zaman Medine’de idik. Hepimiz onu yedik.”⁷⁸

“Hz. Peygamber Hayber savaşı esnasında eşek etlerinden yemeyi nehyetti, atların etleri hususunda ruhsat verdi”⁷⁹

“Hayber zamanı at ve yabânî eşek eti yedik, ancak Hz. Peygamber ehlî eşek eti yememizi yasakladı.”⁸⁰

⁷⁶ Şevkânî, *Neylu’l-evtâr*, 10: 207.

⁷⁷ Buhârî, “Zebâih ve Sayd”, 24, 27; Müslim, “Sayd”, 6; Nesâî, “Et’ime”, 13, Dahâyâ, 33.

⁷⁸ Müslim, “Sayd”, 6.

⁷⁹ Buhârî, “Zebâih ve Sayd”, 27; Nesâî, “Et’ime”, 15.

⁸⁰ Müslim, “Sayd”, 6; Tirmizî, “Et’ime”, 5.

“Hayber günlerinde at, katır, eşek kestik. Rasûlullah katır ve eşek etini nehyetti, at etini serbest bıraktı.”⁸¹ şeklindedir.

Hattâbî, son rivâyet hakkında isnadındaki bazı ravilerin birbirlerinden semânın olmadığı ve sahihe yakın (ceyyid) bir hadis olduğu değerlendirmesini yapmaktadır.⁸²

Yukarıda zikrettiğimiz at etinin yenilmesinin mübahlığına delalet eden rivâyetlerin yanı sıra at eti yemenin yasak olduğuna dair rivâyet, Ebû Dâvud, Nesâî (ö. 303/915) ve İbn Mâce'nin (Ö. 273/887) *Sünen*lerinde yer almaktadır. Hâlid b. Velîd'den nakledilen bu rivâyetin farklı tariklerinde yer alan ifadeler şu şekildedir:

Hayber günü Rasûlullah Müslümanlara“...ehlî eşekler, atlar, katırlar, köpek dişli yırtıcılar ve pençeli kuşlar haram kılınmıştır.”⁸³ buyurdu.

Benzer rivâyetler;

“Rasûlullah at etini yasakladı.”⁸⁴

“Rasûlullah, at, katır, eşek, aslan ve köpek dişleri olan hayvanların etlerinin yenmesini yasakladı.”⁸⁵

“Rasûlullah atların, katırların ve eşeklerin etlerini yemeyi yasakladı.”⁸⁶ şeklindedir.

At etinin mekruh olduğu görüşünde olan fakihler en çok bu son rivâyeti delil göstermektedirler. Bu rivâyet hadisçilerin bazıları tarafından mensuh, bazıları tarafından ise zayıf olduğu gerekçesi ile delil olarak kabul edilmemiştir. Ebû Dâvud, ashaptan Zubeyr, Fadâle b. Ubeyd, Enes b. Mâlik, Esmâ bint Ebî Bekr, Suveyd b. Ğafele, Alkame gibi bir çok sahabînin at eti yediğini ve Rasûlullah döneminde Kureyş'in at kesip yediklerini delil göstererek bu rivâyetteki hükmün mensuh olduğunu söylemektedir.⁸⁷ Bu rivâyetin mensuh olduğunu kabul etmeyenlerden bazıları ravilerden Yahya b. Mikdam'ı zayıf kabul etmeleri sebebiyle, Ahmed b. Hanbel, Buhârî,

⁸¹ Ebû Dâvud, “Et’ime”, 25.

⁸² Hattâbî, *Me’âlimu’s-sünen*, 3: 236.

⁸³ Ebû Dâvud, “Et’ime”, 25.

⁸⁴ Nesâî, “Et’ime”, 14.

⁸⁵ Nesâî, “Et’ime”, 14.

⁸⁶ Ebû Dâvud, “Et’ime”, 25; İbn Mâce, “Zebâih”, 14.

⁸⁷ Azîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd*, 10: 263.

Dârakutnî (ö.385/995), Hattâbî, İbn Abdilber (ö. 463/1071) ve bazı başka alimler de çeşitli sebeplerle zayıf görmüşlerdir.⁸⁸

At etinin yenildiği bilgisini taşıyan rivâyetler ve özellikle Ebû Dâvud'un pek çok sahabînin at eti yediklerine dair nakli, o dönemin Arap toplumunda atın, eti yenilen bir hayvan olduğunun önemli delillerini oluşturmaktadır. At etinin yasaklığı ile ilgili rivâyetler ne yasaklamanın sebepleri ne de bağlamı hususunda bir bilgi içermektedir. Kanaatimizce bu durum at etinin yasaklığını bildiren rivâyetlerin güvenilirliğini sarsan bir unsurdur. Çünkü toplumda yenilmekte olan bir hayvan etinin yasaklanması durumunda bu yasaklamanın sebep ve gerekçelerini öğrenme ihtiyacına bağlı olarak sahâbe tarafından birtakım soruların sorulması veya varsa kanaatlerin beyan edilmesi ve bunların hadis rivâyetlerine yansımaları beklenirdi. Oysa buna dair, inceleyebildiğimiz kadarıyla, herhangi bir soru veya itiraz ortaya konulmamıştır.

Fakihler at etinin mübahlığı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Şâfiî, Ahmed b. Hanbel Ebû Yusuf (ö. 182/798), İmam Muhammed at etinin mübah olduğu görüşündedirler. Mâlikîlerden meşhur görüşe göre kerahat, diğer görüşe göre ise tahrîm söz konusudur. Ebû Hanîfe'ye göre ise tenzihen mekruhtur.⁸⁹ İbn Abbâs, İmam Mâlik, Ebû Hanîfe, "Atları, katırları ve eşekleri binmeniz için ve ziynet olsunlar diye yarattı..."⁹⁰ meâlindeki âyeti esas alarak atın yenmesini mekruh görmüşlerdir.⁹¹ Ebû Hanîfe ve atı mekruh sayan ulemâ, âyetten başka, at eti yemenin yasak olduğuna dair Hâlid b. Velîd tarafından rivâyet edilen, "Rasûlullah atların, katırların ve eşeklerin etlerini yemeyi yasakladı", "Rasûlullah at etini yasakladı." şeklindeki rivâyetleri delil göstermişlerdir.⁹²

1.6. Sırtlan

Sırtlan etinin yenilebileceğine dair rivâyetlerin yanında yenilemeyeceğini ifade eden rivâyetler de mevcuttur.

Yenilebileceğine dair rivâyetler:

⁸⁸ Buhârî, "Zebâih ve Sayd", 27; Azîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd*, 10: 262, 279-280.

⁸⁹ Azîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd*, 10: 263; Cezîrî, *el-Fıkh alâ mezâhibi'l-erbaa*, 379.

⁹⁰ en-Nahl 16/8.

⁹¹ Serahsî, *Mabsût*, 11: 234.

⁹² Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr*, 3: 517; Hattâbî, *Me'âlimu's-sünen*, 3: 237; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 21: 190.

Câbir şöyle rivâyet etmektedir: Rasûlullah'a sırtlan hakkında (eti helal mi?) sordum. Bana:“O av (hayvanı)dır. İhramlı biri onu avlarsa, karşılığında bir koç tasadduk eder.”⁹³ dedi.

Abdurrahman b. Ebî Ammâr ismindeki tâbîî, Câbir ile arasında geçen diyalogu şöyle anlatır: Câbir'e: “Sırtlan av mıdır?” diye sordum. “Evet!” dedi. Ben tekrar: “Etini yiyeyim mi?” dedim. “Evet!” dedi.” Bu cevap Rasûlullah'tan mıdır?” dedim. “Evet!”⁹⁴ dedi.

Huzeyme b. Cez'in rivâyet ettiği ve zımnem sırtlanın helal olmadığını ifade eden rivâyet ise şudur:

Rasûlullah'a sırtlan hakkında (eti helal mi? diye) sordum. “Sırtlanı yiyen biri de var mı?” dedi. Bunun üzerine kurdun etinin yenmesini sordum.” Kendisinde hayır olup da kurdu yiyen biri var mı?” diye cevap verdi.⁹⁵ İbn Ebû Şeybe'nin (ö. 235/849) ve bu rivâyeti İbn Şeybe'den alan İbn Mâce' eserinde bu rivâyet sadece “Sırtlanı kim yer?”⁹⁶ ifadesiyle yer almakta, ardından Arapların sırtlanı yediğine dair bir rivâyete ⁹⁷ yer verilmektedir.

210| db

Tirmizî (ö. 279/892) bu rivâyetin isnadının sağlam olmadığını⁹⁸, Azîmâbâdî hadisin zayıf olduğunu belirtir. İsnadındaki Abdülkerîm b. Umeyye'nin zayıf bir ravi olduğu konusunda ittifak bulunduğu, ondan rivâyet eden İsmâîl b. Müslim'in de zayıf görüldüğünü ifade eder.⁹⁹

Muhaddisler sırtlan etinin yenilmeyeceğini zımnem ifade eden bu hadisi zayıf, Câbir yoluyla Hz. Peygamber'e isnad edilen sırtlanın helal bir av olduğu yönündeki rivâyeti sahih kabul etmelerinden dolayı sırtlan etinin yenilebileceğini savunurlar. Hadiste sırtlanın av olarak zikredilmesini etinin mübah olduğuna delil kabul etmektedirler.¹⁰⁰ Bu konudaki diğer bir problem ise yine hadisçilerin delil kabul ettikleri, yırtıcı hayvanların etlerinin yenilmesinin yasaklığını ifade eden “Hz. Peygamber köpek dişi olan yırtıcı hayvanlar ile avı-

⁹³ Ebû Dâvud, “Et'ime”, 32; Tirmizî, “Et'ime”, 4; Nesâî, “Sayd”, 27.

⁹⁴ Ebû Dâvud, “Et'ime”, 32; Tirmizî, “Et'ime”, 4; Nesâî, “Sayd”, 27.

⁹⁵ Nesâî, “Et'ime”, 14.

⁹⁶ Tirmizî, “Et'ime”, 4.

⁹⁷ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 8: 185; İbn Mâce, “Sayd”, 15.

⁹⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 8: 185.

⁹⁹ Tirmizî, “Et'ime”, 4.

¹⁰⁰ Azîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd*, 10: 275; Şevkânî, *Neylu'l-evtâr*, 10: 206.

¹⁰¹ Hattâbî, *Me'âlimu's-sünen*, 3: 241-242.

nı pençelisiyle parçalayan kuşları(n yenilmesini) yasakladı.”¹⁰¹ rivâyeti ile yırtıcı bir hayvan olan sırtlanın yenilebileceğini ifade eden zikrettiğimiz rivâyet arasındaki çelişkili durumun mevcudiyetidir. Hattâbî sırtlan konusunda, sırtlanın yenilebileceğine dair Câbir’in naklettiği rivâyeti, köpek dişleriyle avlanan yırtıcıların yenilmesini yasaklayan rivâyete tercih ederek, gerekçesini, “Hususî delil ikâme edilir. Câbir’in haberi hâs, vahşilerin haramlığını ifade eden haber ise geneldir.” sözleriyle ifade eder.¹⁰² Şevkânî (ö. 1250/1834) ve Azîmâbâdî de aynı gerekçeyle hususî anlam ifade eden rivâyetin umum ifade eden rivâyete takdim edilmesi gerektiğini belirtir.¹⁰³ İbnu’l-Kayyim (ö. 751/1350) sırtlan etinin yenilebileceği görüşünde olmakla birlikte umum-husus esaslı bu delillendirme yöntemini eleştirir. O, yırtıcı hayvanlar ile sırtlan arasında hiçbir fark görmeksizin, sırf hususî olduğu gerekçesiyle sırtlan etinin yenilebileceği ile ilgili rivâyetin sahih kabul edilmesini anlamlı bulmaz. Diğer yırtıcı hayvanlardan sırtlanın istisna edilmesinin esas sebebini şöyle izah eder: “Rasûlullah iki vasıf taşıyan hayvanları haram kılmıştır: 1. Hayvanın kesici dişinin bulunması. 2. Yaratılış itibarıyla normal yırtıcılardan olması. Aslan, kurt, kaplan, gelincik gibi. Sırtlanda ise bu iki vasıftan sadece biri vardır. Kesici dişi vardır ama normal yırtıcılardan değildir. Yırtıcı hayvan kendisinde bulunan yırtıcılık kuvvesi sebebiyle haram kılınmıştır. Zira yırtıcı hayvanı yiyen bu kuvvenin bir benzerini tevarüs ederek vahşileşir. Çünkü bir şeyi yiyen yediği şeye benzer. Aslan, kurt, kaplan, gelincikte bulunan yırtıcılık kuvvesi sırtlanda mevcut değildir...”¹⁰⁴ İbn Kayyim’in sırtlanın mübahlığını “Rasûlullah iki vasıf taşıyan hayvanları haram kılmıştır, sırtlanda ise bu iki vasıftan sadece birisi vardır” şeklinde delillendirerek, Hz. Peygamber’in yırtıcılık vasfını dikkate alarak böyle bir ayrıma gittiğini ifade etmesi kanaatimizce zorlama bir yorumdur. Kaldı ki sırtlan hakkındaki bilimsel veriler onun yırtıcılık yönünün çok kuvvetli olduğunu ortaya koymaktadır. Sırtlan, aslan ve pars (leopar) gibi güçlü hayvanların elinden avlarını kolaylıkla alabilen, etobur hayvanlar arasında timsahlardan sonra en güçlü çeneye sa-

¹⁰¹ Müslim, “Sayd”, 12; Ebû Dâvud, “Et’ime”, 33; Tirmizî, *es-Sünen*, “Et’ime”, 1; Nesâî, *es-Sünen*, “Sayd”, 28.

¹⁰² Hattâbî, *Me’âlimu’s-sünen*, 3: 242.

¹⁰³ Azîmâbâdî, *Avnu’l-ma’bûd*, 10: 275; Şevkânî, *Neylu’l-evtâr*, 10: 206.

¹⁰⁴ Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb İbn Kayyim el-Cevziyye, *İlâmu’l-muvakkiîn an Rabbi’l-âlemîn* (Riyâd: Dâru İbnu’l-Cevziyye, 1423), 2: 88-90; Azîmâbâdî, *Avnu’l-ma’bûd*, 10: 276.

hip, çeneleri ile kemikleri bile kırabilen, aç kaldıklarında kemik yiyebilen bir hayvan olarak tavsif edilmektedir.¹⁰⁵

Kanaatimizce sırtlanın Arap toplumunda yenilmekte olduğuna dair kaynaklarda yer alan bilgiler, sırtlan etinin mübah görülmesinde bu konudaki rivâyetlerden daha güçlü bir delil oluşturmaktadır. İmam Şafî'nin (ö.204/820) Safâ ve Merve arasında sırtlan kesilip etinin satıldığı ve Arapların sırtlanın yenmesini çirkin görmedikleri, överek ve güzel görerek yediklerinden bahsetmesi¹⁰⁶, Ebu Hureyre'den nakledilen sırtlanın koyun cinsinden bir hayvan olduğu ifadesi, Ebû Saîd'in "sırtlanı besili tavuktan daha çok seviyorum", Câbir'in "sırtlanı koçtan daha çok seviyorum" sözü¹⁰⁷, Arap toplumunda sırtlanın yenildiğinin önemli delillerini oluşturmaktadır. Toplum tarafından yenilen bir hayvan olduğu anlaşılan sırtlan hakkında Hz. Peygamber'den yasaklayıcı bir ifadeye rastlanmaması da onun yenilebileceğine delalet etmektedir. Dolayısıyla örf, bu hususta en belirleyici kriter olarak görünmektedir. Rivâyetlere göre de Hz. Peygamber'in yırtıcı hayvanların etini yasakladığı halde yine yırtıcı ve leş yiyen bir hayvan olan sırtlanın etine cevaz vermesinin en doğru izahı kanaatimizce örfün etkisi ile açıklanabilir. Kur'ân'da yasaklanmamış olan yiyeceklerin helal ve haramlığının tespitinde örfün fukahâ nezdinde de çok kuvvetli bir delil olduğu anlaşılmaktadır. İmam Şafî'nin tayyibâtın helal, habâisin haram olduğunu belirten âyette¹⁰⁸ zikredilen tayyibâtı, "Arapların temiz görerek yedikleri, habâisi ise Arapların pis görerek yemedikleri hayvanlar" olarak nitelemesi,¹⁰⁹ Hanefîlerin aynı âyet doğrultusunda hayvan etlerinin helal-haramlığını, söz konusu hayvanları tayyibât ve habâis sınıfına dahil etmek suretiyle belirlemeleri ve tayyib ve habisliğin ölçüsü olarak selim tabiat sahibi insanların hoşlanması ve tiksinsmesini esas almalarında¹¹⁰ örfün etkisi açıkça görülmektedir. Mâlikîler bu hususu daha ileri boyuta taşımışlar, mesela akrep, yı-

212 | db

¹⁰⁵ Wikiwand, "Asıl Sırtlan", erişim: 15 Haziran 2018, <http://www.wikiwand.com/tr/Asıl-sırtlan>.

¹⁰⁶ Hattâbî, *Me'âlimu's-sünen*, 3: 241; Bedruddîn Ebî Muhammed Mahmud b. Ahmed el-Aynî, *Umdetu'l-kârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, 2. Baskı (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 21: 195-196.

¹⁰⁷ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 8: 184-185.

¹⁰⁸ el-A'râf 7/157.

¹⁰⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şafîî, *el-Umm* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1990), 2: 265-270.

¹¹⁰ Serahsî, *Mebisât*, 11: 255; Yalçın, "Fıkıhta Haram Hayvanları Belirleme Sorunu", 338-340.

lan, fare, kurbağa, karınca ve benzeri yer haşerelerini yemenin haramlığını zararlı oluşuna bağlamış, ama bu gibi şeyleri yemeyi alışkanlık haline getirmiş, bunlardan zarar görmeyen ve mideleri de bunları kabul eden toplulukların bunları yemelerini haram görmemişlerdir.¹¹¹

Bu konuda iki farklı anlam taşıyan rivâyetlerin varlığı, fukaha arasında farklı görüşlerin doğmasına yol açmıştır. Helal olduğunu söyleyenler sırtlan etinin yenebileceğini ifade eden rivâyetleri delil göstermekte, yenilemeyeceğini zımnen ifade eden rivâyetin amel edilemeyecek kadar zayıf olduğuna dikkat çekmektedirler.¹¹² İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel, sırtlan etinin câiz olduğu görüşündedirler. Hanefilerin görüşü bazı kaynaklarda haram, bazılarında kerahat, İmam Mâlik'in görüşü de mübah ve kerahat olarak zikredilmiştir. İmam Şâfiî, Safâ ve Merve arasında sırtlan kesilip satıldığını, Arapların sırtlanın yenmesini çirkin görmedikleri, överek ve güzel görererek yediklerini delil göstermektedir.¹¹³ Haram olduğu düşüncesinde olanlar, genel olarak Hz. Peygamber'in yırtıcı hayvan ve kuşları yasakladığına dair rivâyete¹¹⁴ dayanarak, etinin yenilmeyeceğini belirtmişlerdir.¹¹⁵ Bu düşüncede olan Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf ve İmam Muhammed, yırtıcı hayvanların yasaklandığına dair hadisin umûmîliği ile istidlal etmişlerdir.¹¹⁶

1.7. Deniz Hayvanları

Deniz hayvanlarıyla ilgili hadis rivâyetleri oldukça sınırlı sayıdadır ve ancak birkaç rivâyetten söz edilebilir. Deniz ürünlerinin helal olanları konusunda hadislerde bir açıklık bulunmadığı gibi yasaklananlar ile ilgili bir ifadeye de rastlanmamaktadır.

Bu hususta delil olarak en çok kullanılan rivâyet genel bir anlam ifade eden şu rivâyettir:

“Denizin suyu temiz, ölüsü helaldir.”¹¹⁷

¹¹¹ Cezîrî, *el-Fıkh alâ mezâhibi'l-erbaa*, 380.

¹¹² Cezîrî, *el-Fıkh alâ mezâhibi'l-erbaa*, 379.

¹¹³ Hattâbî, *Me'âlimu's-sünen*, 3: 241; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 21: 195-196;

¹¹⁴ Buhârî, “Zebâih ve Sayd”, 29; Müslim, “Sayd”, 12; Tirmizî, “Et'ime”, 1; Ebû Dâvud, “Et'ime”, 33; Nesâî, “Sayd”, 28.

¹¹⁵ Hattâbî, *Me'âlimu's-sünen*, 3: 241; Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 21: 195-196; Azîmâbâdî, *Avnu'l-ma'bûd*, 10: 275.

¹¹⁶ Aynî, *Umdetu'l-kârî*, 21: 195-196.

¹¹⁷ Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, “Sayd”, 3; Ebû Dâvud, “Tahâret”, 41; Tirmizî, “Tahâret”, 52; Nesâî, “Sayd”, 35, 42.

Rivâyetin sebab-i vurûdu ile ilgili kaynaklarda yer alan bilgi şöyledir: Ebû Hureyre'den nakledildiğine göre bir adam Rasûlullah'a gelip: Ey Allah'ın Rasûlü, biz gemiye binip beraberimizde az su alabiliyoruz. Abdestlerimizi bu su ile alsak susuz kalacağız. Deniz suyu ile abdest alabilir miyiz? diye sordu. Rasûlullah şöyle buyurdu:

“Evet, denizin suyu temiz/temizleyici, meytesi/ölüsü de helaldir.”¹¹⁸

İçerisinde balığın zikredildiği diğer rivâyet şudur:

“İki ölü ile iki kan bize helal kılınmıştır. İki ölü; çekirge ve balık, iki kan ise ciğer ve dalaktır.”¹¹⁹

Hadis kaynaklarının ilgili kısımlarında deniz ürünleri konusunda en çok zikredilen rivâyetlerden birisi Câbir'den şöyle nakledilmektedir:

“Hz. Peygamber bizleri üçyüz süvâri olarak bir sefere gönderdi. Emirimiz Ebû Ubeyde idi. Kureyşin bir kervanını gözetliyorduk. Çok acıkmıştık. Hatta habat denilen dikenli bir ağacın yapraklarını, yemişlerini yedik. Bundan dolayı bu sefere Ceyşu'l- Habat ismi verildi. Bu sırada deniz, sahile benzeri görülmeyen büyük bir ölü balık attı. Buna “Anber” (balina/adabalığı) deniliyordu. Biz bu balıktan yarım ay yedik ve yağıyla yağlandı, nihâyet vücutlarımız iyileşti.”¹²⁰ Rivâyetin devamında, Medine'ye geldiklerinde Rasûlullah'a bu durumu haber verdikleri ve Hz. Peygamber'in, “O, Allah'ın sizin için çıkardığı bir rızıktır. Yanınızda onun etinden bir şey var mı? bize de tattırın” buyurduğu, bunun üzerine bu balığın etinden Rasûlullah'a bir parça gönderdikleri ve Hz. Peygamber'in bundan yediği anlatılmaktadır.¹²¹

Daha önce belirttiğimiz üzere balık haricindeki deniz ürünlerinin yenilip yenilmeyeceği konusunda hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'e nispet edilen herhangi bir rivâyete rastlanmamaktadır. Bu hususta, sahâbe ve tâbiûndan bazılarının deniz ürünlerinin her

¹¹⁸ Mâlik b. Enes, Muvatta', “Sayd”, 3; Ebû Dâvud, “Tahâret”, 41; Tirmizî, “Tahâret”, 52; Nesâî, “Sayd”, 35, 42.

¹¹⁹ İbn Mâce, “Sayd”, 9.

¹²⁰ Buhârî, “Zebâih ve Sayd”, 12; Müslim, “Sayd”, 4.

¹²¹ Buhârî, “Sayd”, 12; Müslim, “Sayd”, 17; Ebû Dâvud, “Et'ime”, 47; Nesâî, “Sayd”, 35.

türlüsünün yenilebileceği yönündeki görüşleri hadis kaynaklarında yer almaktadır.¹²²

İslam âlimlerinin çoğunluğu, balık haricindeki deniz ürünlerinin yenilip yenilmeyeceği hususunda, “Deniz avı ile yiyeceği/taamı size helal kılındı...”¹²³ âyeti ile “Denizin suyu temiz, ölüsü helaldir.”¹²⁴ hadisini delil alarak deniz ürünlerinin her türlüsünün helal olduğu yönünde görüş bildirmişlerdir. Bir kısım ulemâ ise bu çerçeveyi olabildiğince sınırlı tutarak, balık dışındaki deniz ürünlerinin helal olmadığını belirtmiştir.¹²⁵ Hattâbî, bütün deniz hayvanlarının mübah ve ölüsünün de helal olduğunu belirtmekte, Evzâî (ö. 157/774) ve Sufyan-ı Sevrî’den (ö. 161/778) de benzer görüşler nakledilmektedir.¹²⁶

Balıkla ilgili rivâyetler arasında, ölü balığın yenilip yenilmeyeceği hususunda bir rivâyet bulunmaktadır.

Bu rivâyet Câbir b. Abdillâh’tan şöyle nakledilmektedir: Rasûlullah “Denizin sahile attığı veya sular çekildiği için açıkta (kara) kalan deniz canlılarını yiyin. Fakat denizde kendiliğinden (belli bir sebep olmaksızın) ölüp de su yüzeyine çıkanları (tâfi) yemeyin!”¹²⁷ buyurdu.

Ebû Dâvud, Câbir b. Abdillâh’ın Hz. Peygamber’e atfederek merfû’ olarak zikrettiği bu rivâyetin zayıf olduğunu belirtmekte, Câbir’e ait mevkuf bir isnadını zikretmektedir.¹²⁸

Sahâbe ölü balığın yenilip yenilmeyeceği konusunda ihtilaf etmiştir. Ebû Bekir ve Ebû Eyyûb el-Ensârî’nin suda yüzen ölü balığı mübah gördükleri¹²⁹, Ebû Bekir’in “Denizin içinde ölüp de suyun üstüne yükselen helaldir”, dediği nakledilmiştir.¹³⁰ Bu konuda İbn Abbâs’a nispet edilen iki rivâyet mevcuttur. Rivâyetlerden birisi su

¹²² Buhârî, “Zebâih ve Sayd”, 12.

¹²³ el-Mâide 5/96.

¹²⁴ Ebû Dâvud, “Tahâret”, 41; Tirmizî, “Tahâret”, 52; Nesâî, “Sayd”, 35, 42; Mâlik b. Enes, Muvatta’, “Sayd”, 3.

¹²⁵ Geniş bilgi için bk. Şevkânî, *Neylu’l-evtâr*, 10: 267-268; Cezîrî, *el-Fikh alâ mezâhibi’l-erbaa*, 381.

¹²⁶ Hattâbî, *Me’âlimu’s-sünen*, 3: 245.

¹²⁷ Ebû Dâvud, “Er’ime”, 36; İbn Mâce, “Sayd”, 18.

¹²⁸ Hattâbî, *Me’âlimu’s-sünen*, 3: 244; Şevkânî, *Neylu’l-evtâr*, 10: 267.

¹²⁹ Şevkânî, *Neylu’l-evtâr*, 10: 244.

¹³⁰ Hattâbî, *Me’âlimu’s-sünen*, 3: 244.

yüzeyine çıkan balığı kerih gördüğü¹³¹ diğeri, “Kendiliğinden ölen balığı yemek haramdır.”¹³² dediği şeklindedir. Ali b. Ebî Tâlib’in balıkçılara hitaben, “Çarşılarımızda kendiliğinden ölüp su yüzüne çıkan balık satmayınız.”¹³³ sözü bu hususta nakledilenler arasındadır.

Deniz ürünleri ile ilgili âyetin ifadesinden ve mevcut rivâyetlerden, suda yaşayan hayvanların her türüsünün helal olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda yasaklayıcı bir hükmün bulunmaması mübahliğin esas olduğunu göstermektedir.

Bütün balık türlerinin yenilebileceği hususunda mezhepler ittifak etmişlerdir. Hanefiler’e göre balık türü dışında kalan (midye, kurbağa, yengeç, istiridyeye, istakoz gibi) deniz hayvanları helal değildir. Yılan balığı müstesna, deniz aygırı ve deniz domuzu gibi balık sûretinde olmayan deniz hayvanlarını yemek de helal değildir. Hanefiler âyetlerde geçen “meyte/leş” lafzını mutlak şekilde yorumlamışlar, ayrıca balık dışındaki türleri “habâis” (iğrenç şeyler) kapsamında kabul etmişlerdir. Hanefiler bu konuda; “Onlara habîs olan şeyleri haram kılar.”¹³⁴ âyetine dayanırlar. Detayda bazı farklı görüşler olmakla birlikte diğer üç mezhebe göre, kurbağa ve timsah dışındaki bütün deniz hayvanları helaldir.¹³⁵

Değerlendirme Ve Sonuç

Yenilmesi mübah görülen hayvanlarla ilgili rivâyetler bütünlük içerisinde değerlendirildiğinde ulaşılan sonuçları şu şekilde özetlemek mümkündür: Bu hayvanlarla ilgili Hz. Peygamber’e nispet edilen ifade ve tutumlar, dînî anlamda helal olan hayvanları belirleme ve tebliğ etme amaçlı bir beyan özelliği taşımamaktadır. Yenilmesi helal olan hayvanların listesini sunmak gibi bir gayeden bahsetmek mümkün olmadığı gibi etleri helal olan hayvanların bunlardan ibaret olduğu gibi bir anlam çıkarmak da mümkün değildir. Bu hayvan isimlerinin rivâyetlere konu olması, o dönemin Arap coğrafyasında

¹³¹ Hattâbî, *Me’âlimu’s-sünen*, 3: 245;

¹³² Serahsî, *Mabsût*, 11: 247-248.

¹³³ Serahsî, *Mabsût*, 11: 247-248.

¹³⁴ el-A’râf 7/157.

Şevkânî, *Neylu’l-evtâr*, 10: 206; Cezîrî, *el-Fıkh alâ mezâhibi’l-erbaa*, 381; Bardakoğlu, Ali, “Haramlar ve Helaller”, *İlmihal*, 2: 41; Aktan, *Hamza*. “Hakkında Nas Olmayan Gıda Maddelerinde Dini Hükmün Belirlenmesi”. *Güncel Dînî Meseleler İstişâre Toplantısı IV, Günümüzde Helal Gıda* (Afyonkarahisar, 26-28 Kasım 2011). Ankara: DİB. Yayınları, 2012, 59-60.

yaşayan ve etleri yenilen hayvanlar olmaları itibariyledir. Yani bir toplumun yemek kültürü ile alışkanlıklarının anlatımı mahiyetindedir. Buradaki mübahlığı, toplum tarafından etleri yenilmekte olan hayvanlara Hz. Peygamber'in herhangi bir yasaklama getirmemesi hali olarak izah etmek yerinde görünmektedir. Rivâyetlerde yenilmesi mübah görülen hayvanlar, tayyibât kavramının içeriğine uygun olarak, Hz. Peygamber'in de içerisinde yaşadığı toplumun temiz ve güzel gördüğü, hoşlanıp lezzet aldıkları yiyeceklerdir. Tayyibât ve habâis kavramlarının içeriğinin oluşmasında bazı ilkelerin yanısıra hoşlanma, temiz olma ve lezzet alma gibi niteliklerin belirleyici bir etkisi söz konusudur. Bu nitelikler ise kültürel ve coğrafi şartlara bağlı olarak toplumdan topluma farklılıklar göstermektedir.

Hayvan etlerinin yenilip yenilmemesinde coğrafi şartlar, toplumların yeme alışkanlıkları ve kültürleri en belirleyici faktör olarak görünmektedir. Fıkıhta bu durum örf kavramıyla ifade edilmiştir. Zikredilen bu hayvanların, etlerinin helal görülmesindeki en önemli ve belirleyici kriterin örf olduğu anlaşılmaktadır. Mesela, o toplumda yenildiği anlaşılan ve Hz. Peygamber'in yasaklamadığı, zikrettiğimiz hayvanların hemen hemen hiç birisi bizim yaşadığımız bölge ve toplumda eti yenilen hayvanlardan değildir. Tavşanı hariç tutarsak –toplumumuzda bazı inanışlarda yenilmeyen bir hayvan olduğu da göz önünde bulundurmakla birlikte- çekirge, keler/kertenkele, kirpi, yabâni eşek, sırtlan ve at gibi hayvanların çoğu yaşadığımız coğrafyada bulunmakla beraber toplumumuz tarafından yenilmeyen hayvanlardır. Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde Arap toplumunda yenilen ve yenilmesi mübah görülen bu hayvanlar başka toplum ve coğrafyalarda yenilmeyen hayvanlardan olabilmektedir. Nitekim dünyanın çeşitli bölgelerinde hayvan etleri konusunda çok çeşitli tercihlerin ve farklılıkların bulunduğu bilinmektedir. Yeme alışkanlıkları ve örfün mezheplerin görüşlerinde de önemli bir etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca mezheplerin hayvan etlerinin helal-haramlığı meselesindeki ihtilaflarında, âyet, sünnet/hadis anlaşılmamasında ve yorumlanmasında farklı yaklaşım ve usûle sahip olmalarının yanında, yiyeceklerle ilgili meselelere has geliştirdikleri bazı kriterlerin de önemli rolü bulunduğu görülmektedir.

Etlerin helalliği hususunda belirleyici rolü bulunan diğer esasın 'eşyada aslolan ibaha' ilkesi olduğu anlaşılmaktadır. Kur'ân âyetleri, hadis rivâyetleri ve sahabî görüşleri bu ilkeye kaynaklık ve delalet etmektedir.

Kaynakça

- Aynî, Bedruddîn Ebî Muhammed Mahmud b. Ahmed. *Umdetu'l-kârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 2. Baskı. 25 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye 2009.
- Azîmâbâdî, Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsu'l-Hak. *Avnu'l-ma'bûd şerhi Sünen-i Ebî Dâvûd*. Nşr. Muhammed Abdu'l-Muhsîn. Thk. Abdurrahmân Muhammed Os mân. 2. Baskı. 14 Cilt. Medine: Mektebetu's-Selefiyye, 1388/1968.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *Sahîhu'l-Buhârî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Cezîrî, Abdurrahmân. *el-Fıkh alâ mezâhibi'l-erbaa*, Thk. Abdu'l-Humeyd Hicâzî-Emîn el-Cezîrî. b.y: Şirketu Fennu't-Tibâa, 1358/1939.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl b. Behrâm. *Sünenu'd-Dârimî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Ebû Dâvud, Suleymân b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünenu Ebî Dâvud*. Thk. Muhammed Avvâme. 3. Baskı. 5 Cilt. Medîne: Dâru'l-Yusr, 1431/2010.
- Güncel Dîni Meseleler İstişâre Toplantısı IV, Günümüzde Helal Gıda* (Afyonkarahisar, 26-28 Kasım 2011). 59-72. Ankara: DİB. Yayınları, 2012.
- Hacıoğlu, Nejla. "Etlerrinin Yenilmesi Yasaklanan Hayvanlar İle İlgili Hadis Rivâyetlerinin Değerlendirilmesi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22 / 2 (Aralık 2018): 1191-1220.
- Hattâbî, Ebû Suleymân Hamed b. Muhammed. *Me'âlimu's-sünen şerhu Süneni Ebî Dâvud*. Thk. Muhammed Subhî b. Hasen Hallâk Ebû Mus'ab. 3 Cilt. Riyâd: Mektebetu'l-Maârif, 1431/2010.
- İbn Ebî Hatim er-Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahman Muhammed. *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyau't-Turasi'l-Arabî, 1372/1952.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Musannef*. Thk. Hamed b. Abdullah-Muhammed b. İbrâhîm. 2. Baskı. 16 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 1428/2007.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Thk. Abdu'l-Azîz b. Abdullah b. Bâz-Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 15 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1424/2004.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb *İ'lâmu'l-muvakkîin an Rabbi'l-âlemîn*. 7 Cilt. Riyâd: Dâru İbnu'l-Cevziyye, 1423.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenu İbn Mâce*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Kahraman, Abdullah. "İslam'da Helal ve Haram'ın Yeri ve Fıkıh Usulü Açısından Temellendirilmesi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 20 (Ekim 2012): 43-69.
- Karadâvî, Yusuf. *İslam'da Helal ve Haram*. Trc. Mustafa Varlı. Ankara: Hilal Yayınları, 1970. Karadâvî, Yusuf. *Sünneti Anlamada Yöntem*. Trc. Bünyamin Erul. Kayseri: Rey Yayınları, 1998.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri. *İslam Düşüncesinde Sünnet*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2008.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis İstılahları*. 2. Baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985.
- Râzî, el-Fahrudîn. *et-Tefsîru'l-kebîr*. 2. Baskı. 28 Cilt. Tahran: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta'*. Thk. Beşşâr Marûf. 2. Baskı. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1417/1997.
- Muhammed Subhî b. Hasen Hallâk Ebû Mus'ab. *Me'âlimu's-sünen (Ta'lik)*. 3 Cilt. Riyâd: Mektebetu'l-Maârif, 1431/2010.
- Müslim b. Haccâc, Ebu'l-Huseyn b. Müslim el-Kuşayrî en-Neysâbüri. *Sahîhu Müslim*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali. *Sünenu'n-Nesâî*, 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Serahsî, Şemsuddîn. *Kitâbu'l-Mebsût*. 2. Baskı. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

- eş-Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Umm*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1990.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Neylu'l-evtâr min esrâri munteka'l-ahbâr*. Thk. Ebû Muâz Târik b. Avdullâh b. Muhmmmed. 2. Baskı. 12 cilt. Riyâd: Dâru İbn Kayyim, 1429/2008.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Abdumelik el-Ezdî. *Şerhu me'âni'l-âsâr*. Thk. İbrâhîm Şemsuddîn. 2. Baskı. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütüb'îl-İlmiyye, 1428/2007.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünenu't-Tirmizî*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- Yalçın, İsmail. "Fıkıhta Haram Hayvanları Belirleme Sorunu". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 24 (Ekim 2014): 329-345.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. 3. Baskı. İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.
- Wikiwand. "Toy (kuş)". Erişim: 10 Haziran 2018. [http://www.wikiwand.com/tr/Toy_\(kuş\)](http://www.wikiwand.com/tr/Toy_(kuş)).
- Tavsan.gen.tr. "Arap Tavşanı". Erişim: 11 Mayıs 2018. <https://www.tavsan.gen.tr/arap-tavsani.html>
- Wikiwand. "Asıl Sırtlan". Erişim: 15 Haziran 2018. <http://www.wikiwand.com/tr/Asil-sirtlan>.

